

KATARZYNA ŁAKOMY*

**OGRODY W KRAJOBRAZACH MIAST
(cz. 2, od XVIII do XX w.)****GARDENS IN URBAN LANDSCAPE
(part 2, from 18th to the 20th century)**

Streszczenie

Zieleń w układach miejskich od czasów starożytnych występowała w różnorodnych formach i funkcjach, zazwyczaj zdominowanych jednak przez aspekt ozdobny. Okres rewolucji przemysłowej i związany z nią rozwój struktur urbanistycznych miast oraz pogarszające się warunki socjalno-bytowe jego mieszkańców, spowodował, iż komponowane tereny zielni, przede wszystkim publicznej, stały się koniecznością, mającą na celu zredukowanie negatywnych czynników. Obszary te miały nie tylko wprowadzić walory estetyczne i poprawę jakości krajobrazu, ale także pozytywnie wpłynąć na rozkwit życia społeczno-kulturowego.

Słowa kluczowe: zieleń miejska, miasto przemysłowe, sztuka ogrodowa

Abstract

Greenery from ancient times was found in urban structure in diverse forms and functions, usually however dominated by the aesthetic aspect. Period of the Industrial Revolution connected with development of the urban planning structure of the city and deteriorating conditions social and welfare of his residents caused, that composed green areas, above all public, became a need, which could reducing negative factors. These areas had introducing aesthetic advantages and the improvement of the quality of the landscape for setting not only, but also had a positive effect on a bloom of the social-cultural life.

Keywords: urban greenery, industrial city, garden art

* Dr inż. arch. Katarzyna Łakomy, Zakład Sztuki Ogrodowej i Terenów Zielonych, Instytut Architektury Krajobrazu, Politechnika Krakowska.

1. WSTĘP

Przełom XVIII i XIX wieku, nazywany epoką rewolucji przemysłowej, charakteryzował się przemianami polityczno-społecznymi, technicznymi i ekonomicznymi¹. Doprowadziły one do transformacji przestrzennych i funkcjonalnych w strukturze miast, których negatywnymi skutkami był: szybki i niekontrolowany przyrost ludności, chaotyczna lokalizacja zakładów pracy (związana z własnością gruntów i lokalizacją złoża surowcowych), zagęszczenie zabudowy i powstawanie prowizorycznych osiedli robotniczych, pogarszanie się warunków mieszkaniowo-sanitarno-higienicznych (problemy z zaopatrzeniem w wodę i odprowadzeniem ścieków, epidemie, zachowania kryminalne), problemy komunikacyjne (zwłaszcza w układach historycznych), pogarszający się stan zdrowotny społeczeństwa oraz brak terenów zieleni. Zieleń miejska stanowić miała sposób na poprawę komfortu życia w rozrastających się aglomeracjach, coraz częściej pojawiały się postulaty „powrotu do natury”, tworzenia zieleni dostępnej dla wszystkich warstw społecznych oraz estetyzacji industrialnego krajobrazu.

Zieleń, jako element przestrzeni miasta wpływający na jego środowisko, psychikę i zdrowie mieszkańców, ale także jako element tworzący nową jakość krajobrazu – maskujący, nadający jej logiczną strukturę i przywracający zaburzony przez rozwój przemysłu ład przestrzenny, stała się istotnym elementem struktury funkcjonalnej miasta i jego układu urbanistycznego.

2. UWARUNKOWANIA OGÓLNE

Omawiana epoka historyczna pod względem technicznym charakteryzuje się znacznym tempem przemian (ekonomicznych, gospodarczych, społecznych), jednocześnie zbiega się z romantyzmem i kolejnymi epokami literackimi i filozoficznymi oraz transformacjami myśli architektonicznej. Również architektura skupia się na próbie oceny minionych stylów oraz poszukiwaniami nowych idei projektowych przez wykorzystanie nowych możliwości technologii budowlanych (stal i szkło). Główne kierunki w architekturze związane są z historyzmem – powrotem do wszystkich minionych stylów, dowolnym czerpaniem z ich rozwiązań, z jednoczesnym wykorzystaniem nowatorskich materiałów do wznoszenia prekursorskich w historii architektury obiektów (hale dworcowe, galerie, budynki przemysłowe itp.). Wrz z przełomem XIX i XX wieku pojawiają się także dwa silne, nowe wątki: secesja oraz modernizm.

W ślad za formami architektonicznymi idą rozwiązania widoczne w wyposażeniu wnętrza oraz komponowaniu otoczenia ogrodowego. W sztuce ogrodowej przeplata się ze sobą wiele wątków, począwszy od już rozwiniętego stylu krajobrazowego, a skończywszy na wizjonerskich koncepcjach końca XX wieku.

W Anglii wpływ na zmianę kształtowania ogrodów miała książka Reginalda Bromfelda *The formal garden in England* (London 1892), w której autor zawarł ideę geometrycznego ogrodu jako rozwinięcia przestrzeni zabudowy. Było to podejście przeciwstawne innej ważnej koncepcji tego okresu – ogrodu naturalistycznego, którego zwolennikiem był Wiliam Robinson (*The Wild Garden*, London 1895), a także

¹ Wynalazek maszyny parowej wpłynął m.in. na mechanizację pracy, rozwój komunikacji oraz wprowadzanie nowych metod wytopiania i obróbki żelaza. Ekonomiczny wyraz tych przemian znalazł odzwierciedlenie w zmianie organizacji produkcji, stworzeniu nowych rynków zbytu i powstaniu nowych klas społecznych.

Gertrude Jeckyll czy Karl Foerster, którą najkrócej określić można jako tworzenie dzikich ogrodów, zgodnych z siedliskiem i podstawami ekologii. Ważną postacią dla rozwoju architektury krajobrazu, pojmowanej jako dziedzina sztuki, oraz zwolennikiem ogrodów funkcjonalistycznych był Christopher Tunnard (*Graden in the modern landscape*, London–New York 1938), a jedną z jego bardziej reprezentatywnych realizacji – ogród przy rezydencji w St. Ann's Hill (hrabstwo Surrey, Anglia). Twórczość architektów krajobrazu drugiej połowy XX wieku jest zdecydowanie niejednorodna – widoczne są wątki zabawy konwencją historyczną, nowoczesnym materiałem, a także symboliką i metaforą. Koncepcje minimalistyczne, jak i te posiadające bogate formy detali i roślinności, przeplatają się z układami o wyrazie klasycznym czy z dominującą nowoczesną formą, w skali mikro lub o przestrzenności land art.

3. DOMINUJĄCE KIERUNKI STYLOWE

Począwszy od XVIII wieku, można wyróżnić kilka prądów stylowych, które bardzo wyraźnie zdominowały omawiany okres w historii sztuki ogrodowej, a także wpłynęły na współczesne podejście do projektowania ogrodów.

- Historyzm, czyli styl zwany również eklektycznym, powracał do wszelkich konwencji stylowych minionych epok, stosując nawiązania do jednego kierunku lub kilku konwencji stylistycznych (Trentham Haal w Staffordshire, Wilanów). Jako koncepcja filozoficzna wyrażał nieprzemijającą tęsknotę człowieka za przyrodą – rajem, widoczną także w postawach społecznych – wyraz chęci powrotu do pięknych krajobrazów oraz koncepcji stylów historycznych, powodując powstanie szeroko pojętej grupy stylów złożonych, łączyących w sobie zarówno elementy ogrodów geometrycznych, jak i swobodnych (ogród „Flora”, Kolonia, P.J. Lenné).
- Naturalizm preferował formowanie przestrzeni ogrodu i parku w sposób możliwie naturalny, zarówno w kompozycji całości, jak i w układzie poszczególnych, typowych dla danego krajobrazu roślin. Ogrody te niejako odzwierciedlały, a zarazem stanowiły część otaczającego je krajobrazu. J. Bogdanowski dostrzegał w nich także początki nowych koncepcji – od ogrodów kolekcjonerskich czy dendrologicznych do obszarów chronionych.
- Styl kaligraficzny stanowił połączenie kierunku naturalistycznego z historyzmem, w którym uzyskano „umiejętność połączenia natury z dziełem rąk człowieka”. Jego specyfikę stanowią miękkie, płynnie przeprowadzone po obrysie ogrodu lub jego fragmencie (obwodnicowo) ścieżki i malowniczo kształtowane grupami drzew i krzewów wnętrza (plan ogrodu w Fontainebleau, E. André; Warszawa, Park Skaryszewskich, F. Szanior; teoretyczne prace Józefa Strumiły).
- Secesja, jako nurt powiązany z ruchem Arts & Crafts i Jugendstil, stanowiący przeciwieństwo stylów historycznych i wyrastający z rozwiązań naturalistycznych, zakładał powrót do zminiaturyzowanego, romantycznego stosunku do natury. Typowe jego cechy to asymetria, układy krzywolinijne, linie płynne, motywy organiczne, roślinne, zwierzęce oraz stosowanie materiałów naturalnych, budownictwa tradycyjnego, rękodzieła, roślin typowych dla regionu – kierunek ten ilustrują obrazy J. Mehoffera, *Czerwona parasolka* (1917) i *Ogród* (1920). Przykłady realizacji: dwór w Gluchach, ok. 1900; ogród śródblokowy, ul. Batorego 18 w Krakowie, ok. 1900; Barcelona, Park Guell, Antonio Gaudi, 1900-1914).
- Modernizm, jako kierunek estetyczny w architekturze, stanowił wynik dążenia do nowych form stylowych. Ogrody modernistyczne, nazywane także architektonicz-

nymi, cechowała logika, prostota, funkcjonalność, geometryczność, odejście od ozdoby oraz silnie eksponowany związek pomiędzy architekturą a przyrodą (rośliny pnące, tarasy, przeszklenia, ogrody dachowe). Jego układy były geometryczne, ze swobodnie rozplanowaną roślinnością (gatunki zimozielone, o pokrojach zgeometrowanych lub dające się łatwo formować, roślinność cieniolutna) i innymi elementami kompozycji, takimi jak: baseny, sadzawki, kanały, murki, donice (park w Żelazowej Woli, ogród przy willi przy ul. Francuskiej 2, Warszawa, arch. L. Krongold, 1933; Coonley Estate, Riverside, USA, arch. F.L. Wright, J. Jensen, 1907-1911).

4. OGRODY W STRUKTURZE MIASTA

Aż do początków XX wieku powstają (lub są przekomponowywane) rozległe założenia pałacowo-parkowe, zlokalizowane na uboczu obszarów zurbanizowanych. Jednak główne kierunki działań ówczesnych planistów, urbanistów i architektów skupiają się na ochronie naturalnych zasobów przyrodniczych oraz realizacjach ogrodów miejskich i zieleni podmiejskiej. Występowała ona w różnorodnych formach i skalach, zależnie od lokalnych uwarunkowań i potrzeb – charakteru ośrodka przemysłowego, istniejącej zabudowy, pozycji społecznej mieszkańców czy też historii i tradycji.

- Parki miejskie – w XVIII i XIX wieku zielen publiczna stała się świadomie komponowanym elementem planu urbanistycznego, a parki municypalne charakterystycznym elementem przestrzeni każdego większego miasta. Ich forma stylistyczna dostosowywana była zazwyczaj do kontekstu lokalizacyjnego (kształtu, skali, przestrzeni). Charakterystyczną cechą stanowiło otoczenie struktury zwartą zabudową, poprzedzoną szpalerem lub aleją, oraz bardzo zróżnicowany program użytkowy i wyposażenie (np. Regent's Park w Londynie, Park Flora w Kolonii, Central Park w Nowym Yorku).
- Parki podmiejskie (leśne) – obszary zieleni publicznej stworzone na terenach lasów naturalnych (często dawnych zwierzyńcach) z wykorzystaniem istniejących drzewostanów, o stylistyce krajobrazowej. Formy zieleni o charakterze ogólnodostępnym, stanowiące miejsce przechadzek i przejazdów – odpoczynku biernego mieszkańców miast, często także wyposażane w atrakcje typu: pawilon wypoczynkowy, niewielki ogród zoologiczny, tor wyścigów konnych (np. Lasek Buloński w Paryżu).
- Parki ludowe – układy zieleni publicznej, zakładające duże skupienie programu o charakterze patriotycznym i funkcjonalnym². Dlatego też wyposażone były w muszle koncertowe, często w wydzielonej części parku (np. Konzerthausgarten), place gier, boiska i inne budynki takie jak: kawiarnia, restauracje, zajazd. Uzupelnienie całości stanowiły liczne obiekty małej architektury: pomniki (np. Bismarcka w Gliwicach), ławki, altany i pergole.
- Skwery – wydzielone niewielkie ogrody, powiązane z komunikacją, przeznaczone do użytku przez mieszkańców przyległych budynków. Ich koncepcja sięga XVII wieku, kiedy to powstały np. Covent Garden (1630) czy St. James Square (1684), jednak ich niezwykła popularność przypada na wiek XIX. Ich kształt przestrzenny był zróżnicowany (początkowo wypełniał pozostawioną niezabudowaną przestrzeń, następnie przybierał formy kwadratu, prostokąta, elipsy, okręgu), zależny od po-

² A. Zachariasz, *Zielen jako czynnik miastotwórczy*, Kraków 2006, s. 35.

trzeb użytkowników, ogólnych tendencji stylowych oraz układu urbanistycznego danego obszaru. Przybierał formy nawiązujące do placów, zgeometryzowanych ogródków i niewielkich parków krajobrazowych. Odmiennie funkcjonowały skwery we Francji, gdzie były założeniami ogólnodostępnymi (np. Square de la Tour Saint-Jacques).

- Bulwary – szerokie, reprezentacyjne i rozbudowane kompozycyjnie ciągi komunikacji, łączące ruch pieszy z kołowym, którym towarzyszyły szpalery drzew, formy rzeźbiarskie, rabaty kwiatowe, trawniki (np. Avenue de l'Imperatrice – bulwar Cesarzowej, obecnie Avenue Foch w Paryżu).
- Przedogródki – niewielkie ogrody urządzone na skrawku terenu między linią zabudowy a komunikacji, towarzyszące kamienicom i obiektom użyteczności publicznej³. Izolowały od ruchliwych ulic, podkreślały i ozdabiały elewację, dlatego też posiadały charakter ozdobny. Złożone zazwyczaj z rabat kwiatowych otoczonych żywopłotem lub niskim ogrodzeniem.
- Ogrody śródblokowe – ogrody tworzone w kwartałach zabudowy mieszkaniowej, dostępne dla mieszkańców przyległych domów. Niewielkie tereny, których kompozycja zależna była od ich wielkości i kształtu, przebiegającej przez nie komunikacji, uwarunkowań zabudowy (artykulacje, podziały, wejścia, przejazdy), a także brak światła, przesuszanie gleby. Elementami ich kompozycji są niewielkie trawniki lub rabaty, krzewy, drzewa (zazwyczaj soliter) oraz wyposażenie w postaci altan, studni, rzeźb, murków. Główną rolę w ich przestrzeniach odgrywają nawierzchnie, ściany budynków i ogrodzenia, co w powiązaniu z ich skalą zazwyczaj związane było z prostą, geometryczną kompozycją. Typowym przykładem ogrodów śródblokowych są podwórza kamienic w obrębie średniowiecznej zabudowy Krakowa⁴, także Wilna i wielu innych miast.
- Planty – kompozycje ogrodowe urządzone na miejscu średniowiecznych murów obronnych wokół miast, które na skutek rozwoju technik wojskowych utraciły swoje pierwotne funkcje. Chęć otwarcia przestrzeni starych, zagaszonych układów miejskich oraz deficyt obszarów zielonych przyczynił się do ich burzenia (plantowania)⁵. Plantami nazywane są układy zielni zlokalizowane na terenach pofortyfikacyjnych, o charakterze parków publicznych i układzie pierścieniowym. Przykłady: Luksemburg, Wiedeń, Kolonia, Würzburg, a także: Kraków, Gdańsk, Elbląg, Wrocław, Poznań, Łęczyca, Chełmno (il. 1)⁶.
- Ogrody dydaktyczne i wystawowe – obszary o funkcjach dydaktycznych i popularyzatorskich, zakładane w miastach lub na ich obrzeżach, o charakterze parkowym. Posiadały odrębny program, a przez to kompozycję i skalę, często towarzyszyły także innym układom zieleni miejskiej (parkom miejskim i ludowym). Wśród ogrodów tego typu, których szczególny rozwój przypada na wiek XIX, wymienić można:
 - ogrody botaniczne, których tradycja sięga starożytności, mocno spopularyzowane zostały w renesansie i później w XVIII i XIX wieku (w ramach rozwoju nauk

³ M. Siewniak, A. Miłkowska, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998, s. 203.

⁴ J. Bogdanowski, *Ogrody śródblokowe Krakowa*, Sprawozdanie PAN, T. XXXI/1, 1988, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1990.

⁵ M. Siewniak, A. Miłkowska, *op. cit.*, s. 191.

⁶ Odmiennymi działaniami jest pozostawienie fortyfikacji i ich zespolenie z zielenią (K. Hodor, *Tradycja miejsca w obszarach fortyfikacji niektórych toksańskich miast historycznych*, „Czasopismo Techniczne” 5-A/2012, s. 200-208.

przyrodniczych). Ich popularność związana jest także z przemianami funkcjonalno-kompozycyjnymi, m.in. przez wyodrębnienie kolekcji specjalnych, alpinariów, ogrodów wodnych, budowli szklarniowych ze znacznie zróżnicowanymi roślinnymi egzotycznymi (palmiarnie, oranżerie, figarnie i mniejsze pawilony), a także dodatkowe obiekty dydaktyczne, takie jak: muzea i biblioteki, oraz architektury ogrodowej: świątynie, ruiny, pagody (ogród botaniczny w Kew);

II. 1. Chełmno, planty miejskie (foto K. Łakomy, 2010)

III. 1. Chełmno, old walls green belt (photo by K. Łakomy, 2010)

- arboreta, zakładane były przy ogrodach botanicznych i parkach publicznych (oraz jako fragment ich układu, swoiste „muzeum dendrologiczne”), ale także jako samodzielne specjalne przestrzenie, przeznaczone do gromadzenia roślin drzewiastych w celach dydaktycznych i naukowych. Najciekawsze arboreta w Polsce powstawały przez przekształcenie starszych układów rezydencjonalnych (Kórnik, Bolestraszyce, Wojstawice);
- ogrody zoologiczne, wywodzące się z dawnych zwierzyńców i menażerii, stanowiły obszary przeznaczone do hodowli i ekspozycji zwierząt, łącznie funkcje edukacyjne, wypoczynkowe i rekreacyjne. Często były to wyodrębnione fragmenty innych obszarów zielni komponowanej lub samodzielne układy. Według L. Majdeckiego występują one w 4 typach: jako powiązane z ogrodem botanicznym (Budapeszt), jako fragmenty wydzielone w parkach publicznych (Regent's Park), jako założenia zoologiczno-rekreacyjne (Antwerpia) i wreszcie jako kolekcje zwierząt w otoczeniu ogrodowym (przykłady polskie)⁷. Najstarszy ogród zoologiczny powstał w 1752 roku w Wiedniu, kolejny założony został przy Jardin de Plantes w Paryżu (1793), w Polsce zaś pierwsze ogrody powstały w Toruniu (zoobotaniczny z 1797), Wrocławiu (1865) i Poznaniu (1874);
- parki etnograficzne, przestrzenie przeznaczone do zbioru i eksponowania sztuki ludowej, zwłaszcza architektury (Sztokholm 1891);

⁷ L. Majdecki, *Historia ogrodów*, Warszawa 2010, s. 387-388.

- ogrody wystawowe, ogrody towarzyszące tzw. wystawom światowym (współczesne EXPO), mające na celu prezentację dorobku kulturalnego, naukowego i technicznego. Pierwsza Wielka Wystawa Przemysłu Wszystkich Narodów odbyła się w Londynie w 1851 roku (na terenie Hyde Parku, w którym wzniesiono Crystal Palace, proj. J. Paxton), kolejne m.in. w Nowym Yorku, Paryżu i Wiedniu. W XIX wieku na dużych przestrzeniach montowano zazwyczaj tymczasowe pawilony otaczane terenami zieleni komponowanej, po zakończeniu wystawy obiekty demontowano (wyjątek stanowi wieża Eiffla z 1889 roku), a pozostawione przestrzenie przeznaczano na parki publiczne.
- Ogrody dziecięce – przestrzenie przeznaczone do zabaw na świeżym powietrzu dla dzieci, łączone z edukacją. Wywodziły się z pojawiających się od XVIII wieku idei akcentujących potrzebę rozwoju fizycznego (a przez to także patriotyzmu) dzieci i młodzieży, powiązanego z ruchem na świeżym powietrzu. Problematykę tę podejmowali w wymiarze teoretycznym oraz realizacyjnym m.in. Friedrich Ludwig Jahn (1778-1852), Gustav Meyer (1850-1900), Moritz Schreber (1808-1861)⁸, Henryk Jordan (1847-1907).

W XIX wieku powstawały ogrody jordanowskie (Polska), ogródki dziecięce (nawiązujące do idei jordanowskiej, o skromniejszym wyposażeniu i skali), place zabaw, parki sportowe (dla młodzieży) oraz ogrody przy szkołach i przedszkolach.

Ogrody jordanowskie to parki dla dzieci i młodzieży zlokalizowane w miastach, o specjalnie zaprojektowanym programie zabaw i ćwiczeń, wspomagające rozwój fizyczny, społeczny i psychiczny, z wątkami patriotycznymi. Wzorcowym rozwiązaniem stał się działający do dzisiaj Park Jordana w Krakowie. Program takiej przestrzeni, według wskazań projektowych, powinien obejmować: place dla dzieci do lat 7, w wieku 7-10 lat i w wieku 10-14 lat, plac z przyrządami do gimnastyki, piaskownicę, brodzik, plac dla matek, trawiasty plac dla niemowląt, murawy wypoczynkowe – polany, tor saneczkowy, lodowisko i inne⁹.

- Parki zdrojowe stanowią treny zielni publicznej, zlokalizowanej w miejscowości uzdrowiskowej, o charakterze reprezentacyjnym i funkcji wypoczynkowej, rozrywkowej, wspomaganie leczenia uzdrowiskowego. Tradycje uzdrowisk zdrojowych z terenów Polski sięgają XIII wieku – na rok 1241 wzmiankowany jest Łądek Zdrój, 1228 r. – Cieplice Śląskie, 1357 r. – Stary Zdrój. Największy rozwój miejscowości o charakterze uzdrowiskowym przypada na XVIII/XIX wiek, a więc okres przemian ekonomicznych, obyczajowych oraz naukowych, a także rozwój komunikacji. Popularyzacja lecznictwa balneologicznego zbiegła się z postulatami poprawy zdrowia w społeczności epoki industrialnej oraz specyficzną modą wśród inteligencji i mieszczaństwa na „bywanie” w kurortach. Aby sprostać wymogom funkcjonalnym oraz zachęcić do wybrania jednego z wielu ówczesnych uzdrowisk, musiały one spełniać nie tylko wymogi związane z lecznictwem, ale także reprezentacyjnością oraz dostępnością innych rozmaitych atrakcji. Dlatego też zasadą ich komponowania było tworzenie systemów zielni towarzyszącej obiektom uzdrowiskowym, takim jak pijalnie wód, sanatoria, zakłady wodolecznicze, obiekty sportowe, domy zdrojowe, wille,

⁸ Daniel Gottlob Moritz Schreber (1808-1861), niemiecki lekarz, pedagog i nauczyciel akademicki, zajmujący się problemami zdrowotności dzieci i socjalnymi konsekwencjami wpływu urbanizacji. Był pomysłodawcą Schrebergärten – terenów na świeżym powietrzu (ogrodów) przeznaczonych do zabaw fizycznych dzieci, oraz inicjatorem Schrebervereine – ruchu propagującego pracę i zabawę na świeżym powietrzu, sprzyjającą wypoczynkowi w kontakcie z naturą i pogłębianiu więzi rodzinnych.

⁹ L. Majdecki, *op. cit.*, s. 367.

pensjonaty, kaplice zdrojowe, altany, muszle koncertowe i teatry. Kompozycja tych obszarów zazwyczaj bywała złożona, od geometrycznej przy obiektach i w głównych częściach parku, do bardziej swobodnych i naturalnych w bardziej odległych strefach. Układy zielni komponowanej, połączonej siecią licznych dróg, poszerzane także były o sąsiadujące tereny naturalne oraz dalsze krajobrazy. W części reprezentacyjnej parki zdrojowe wyposażone były w liczne elementy wyposażenia, takie jak ławki, pergole, fontanny, baseny, rzeźby towarzyszące trawnikom, rymowanym strzyżonymi żywopłotami, kobiercom i rabatami kwiatowym (il. 2). Najstynniejsze XIX-wieczne miejscowości o statusie uzdrowisk to: Krynica (1810), Busko Zdrój (1824), Szczawnica (1834-1865), Iwonicz Zdrój (ok. 1837), Ciechocinek (1842), Rymanowa (ok. 1876) oraz grupa uzdrowisk dolnośląskich.

II. 2. Kudowa Zdrój, centrum układu (foto J. Łakomy, 2007)

III. 2. Kudowa Zdrój, center of the arrangement (photo by J. Łakomy, 2007)

- Cmentarze – będące obszarami grzebalnymi o charakterze komunalnym lub wyznaniowym, lokalizowane na przedmieściach miast. W epoce romantyzmu rozwinął się nurt projektowania cmentarzy w formie malowniczych parków sentymentalnych, gdzie szczególną rolę odgrywał nastrój współtworzony przez krajobrazy, zieleni oraz obiekty architektoniczne¹⁰. W XIX wieku pojawiły się także założenia upamiętniające wydarzenia lub osoby, pomyślane jako Champs de Repos – pola pamięci (np. Champs-Élysées w Paryżu) oraz najbardziej popularna forma cmentarza – parku publicznego, uformowanego w naturalnym krajobrazie (np. Mount Auburn, USA; Père-Lachaise, Paryż, Francja).

¹⁰ K. Łakomy, *Ogrody pamięci w sztuce ogrodowej i architekturze krajobrazu*, „Czasopismo Techniczne” 2-A/2012, s. 7-18.

- Parki górnicze i hutnicze, często zakładane na terenach o charakterze industrialnym (Górny Śląsk), były terenami zielonymi towarzyszącymi zakładom przemysłowym. Zlokalizowane obok lub na terenie zakładu, przeznaczone były dla jego pracowników i miały charakter wypoczynkowy, ozdobny i izolacyjny (np. Hüttenpark przy hucie Donnersmarck w Zabrze).
- Zieleń osiedli robotniczych to rozbudowane systemy zieleni towarzyszącej układowi zabudowy robotniczej w postaci ogrodów, parków, placów, pasów zadrzewień ochronnych i izolacyjnych, przeznaczone dla pracowników zakładu będącego właścicielem osiedla oraz ich rodzin.
- Wśród ogrodów wypoczynkowo-produkcyjnych, nazywanych pracowniczymi, wyodrębnić można trzy główne grupy. Pierwsza z nich to niewielkie ogrody przydomowe, zazwyczaj towarzyszące niskiej zabudowie, o charakterze wiejskim, składające się z ozdobnego przedogródka oraz właściwego ogrodu użytkowego z zabudowaniami gospodarczymi za domem (Zabrze, Rokitnica). Drugą grupę stanowią ogrody blokowe, towarzyszące zabudowie wielorodzinnej typu blokowego (np. Katowice, Nikiszowiec). Ostatnią grupą to ogrody użytkowe, oddalone od zabudowań mieszkalnych (działki pracownicze, ogrody działkowe określane także jako szeberowskie), stanowiące samodzielne zgeometryzowane układy, składające się z działek użytkowych z niewielkim obiektem gospodarczym (rozpowszechnione na początku XX wieku).
- Ogrody willowe towarzyszące miejskim obiektom rezydencjonalnym w postaci willi stanowiły charakterystyczny element krajobrazu miast i ośrodków przemysłowych XIX i początku XX wieku. Ze względu na swoją specyfikę (skalę oraz tradycję architektoniczną) wpisywały się w zwartą tkankę urbanistyczną oraz krajobraz, kulturę i filozofię epoki przemysłowej. Lokalizowane były przy głównych ulicach, placach, skwerach, przy parkach miejskich, w dzielnicach willowych (ale także na przedmieściach) i wpisywały się ideowo i kompozycyjnie w systemy zieleni miejskiej. Otoczenie ogrodem głównego obiektu mieszkalnego stanowiło o specyfice tego typu zabudowy. Posiadały one charakter ozdobny i użytkowy, podnosiły atrakcyjność budynku, często izolowały od uciążliwego sąsiedztwa, tworzyły specyficzne enklawy zieleni, stanowiły element identyfikujący willę w krajobrazie zurbanizowanym. Ich kształt i wielkość zależała od warunków lokalizacyjnych, a forma od gustu właściciela lub projektanta (koncepcje krajobrazowe, naturalistyczne, eklektyczne, architektoniczne). Zazwyczaj posiadały geometrycznie zaprojektowane najbliższe otoczenie i część użytkową, dalsze części zaś miały charakter swobodny. Budynek i ogród stanowiły zazwyczaj zintegrowany zespół, a całość układu dopełniały obiekty, takie jak dom ogrodnika, stajnia, wozownia, szklarnie, a także altany, kioski, pawilony oraz liczne pergole i trejaże.
- Ogrody dachowe – w formie niewielkich kompozycji ogrodowych typowe były dla stylu modernistycznego i wynikały z ówczesnych koncepcji „oddawania przestrzeni” potrzebnej pod zabudowę przez tworzenie ogrodów na dachach i tarasach. Zieleń ta, zakładana przede wszystkim na obiektach willowych, a także użyteczności publicznej, stanowiła odosobnione miejsce odpoczynku, stylistycznie i filozoficznie odpowiadając typowym tendencjom epoki. Charakterystyczną cechą była ich geometryzacja, minimalizm użytej roślinności (rośliny w donicach) przy jednoczesnej dużej liczbie obiektów architektonicznych (balustrady, murki, siedziska, pergole, donice), wykorzystanie betonu i szkła (duże przeszklenia wprowadzające zielenie do wnętrza) oraz żwirowych nawierzchni. Wrażenie surowości zmiękczano stosując rośliny pnące (Villa Savoye, Francja, Le Corbusier, 1929).

5. PODSUMOWANIE

Powyższy przegląd z pewnością nie wyczerpuje tematu ogrodów w miastach w okresie między XVIII a XX wiekiem, a stanowi jedynie próbę usystematyzowania form komponowanych terenów publicznych, występujących najczęściej w przestrzeniach zurbanizowanych w tym zróżnicowanym okresie. Nie poruszone zostały kwestie związane z zielenią izolacyjną (komunikacji i przemysłu) ani z tworzeniem systemów zieleni miejskiej, które stanowi tematykę z zakresu planowania krajobrazu, mniej powiązane ze sztuką ogrodową. Historia tego zagadnienia pokazuje jednak, iż bez wątplenia były to obszary potrzebne do funkcjonowania zarówno dawnych, jak i współczesnych miast.

LITERATURA

- BOGDANOWSKI J., *Polskie ogrody ozdobne. Historia i problemy rewaloryzacji*, Warszawa 2000.
- BOGDANOWSKI J., *Główne kierunki rozwoju sztuki ogrodowej dwudziestolecia międzywojennego na południu Polski*, [w:] „Sztuka dwudziestolecia międzywojennego”, materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa, październik 1980, (red.) A. Marczak, Warszawa 1982, 277-297.
- BROWN J., *Der Moderne Garten. Gartengeschichte des 20. Jahrhunderts*, Stuttgart 2002.
- CZYŻEWSKI A., *Trzewia Lewiatana. Miasta-ogrody i narodziny przedmieścia kulturalnego*;
HOWARD E., *Miasta ogrody przyszłości*, Warszawa 2009.
- GŁĄZEK D., *Giszowiec i Nikiszowiec na tle tendencji urbanistycznych przełomu XIX i XX wieku*, [w:] *Śląskie dzieła mistrzów architektury i sztuki*, (red.) E. Chojecka, Katowice 1987, 65-82.
- HODOR K., *Tradycja miejsca w obszarach fortyfikacji niektórych toksińskich miast historycznych*, „Czasopismo Techniczne” 5-A/2012, 200-208.
- MAJDECKI L., *Historia ogrodów*, T. II, Warszawa 2010.
- SIEWNIAK M., MITKOWSKA A., *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998.
- TOŁWIŃSKI T., *Urbanistyka*, T. 2: *Budowa miasta współczesnego*, Warszawa 1948.
- TOŁWIŃSKI T., *Urbanistyka*, T. 3: *Zieleń w urbanistyce*, Warszawa 1963.
- WALKER M., *Zieleń w osiedlach i koloniach robotniczych*, [w:] *Historyczne osiedla robotnicze*, Katowice 2005, 70-76.
- ZACHARIASZ A., *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Kraków 2006.